

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

126:3. 2006

Våld som aggression eller kommunikation?

Hemfridsbrott 1550–1650

Karin Hassan Jansson

Våld och manlighet i tidigmodern tid

I rubriken ställs frågan om hemfridsbrott bör ses som uttryck för aggression eller kommunikation. Att dessa sätt att se på hemfridsbrott skulle motsäga varandra är naturligtvis inte givet. Grunden för min något tillspetsade formulering finns i det sätt man tidigare ofta betraktat hemfridsbrott och andra våldsbrott under tidigmodern tid, nämligen som tecken på en ociviliserad tid. Det finns olika varianter av de så kallade civiliseringsteorierna.¹ Norbert Elias står för en inflytelse-variant där fokus läggs på den starka statens framväxt.² I Sverige har Arne Jarrick och Johan Söderberg utarbetat en civiliseringsteori där statsmaktens inflytande på processen tonas ned och fokus i stället läggs på människors med tiden tilltagande förmåga till empatiskt handlande.³ Gemensamt för dessa teoribildningar är avstampet i en icke-civiliserad tid (eller icke-empatisk om man vill använda den termen) som utmärks av att människor (fastän de skriver mest om *män* talar de om *människor*) tar till våld i samband med konflikter och att det tas till intäkt för att de styrdes av sina affekter.

1. För en kritisk diskussion, se t ex Heikki Ylikangas, "What Happened to Violence? An Analysis of the Development of Violence from Mediaeval Times to the Early Modern Era Based on Finnish Source Material", i Mirikka Lappalainen (red), *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*, Helsingfors 1998; Erling Sandmo, "Maktens beroligande blick. Historiske teorier om sivilisering og disiplinering", *Scandia* 1994:1; Dag Lindström, "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?", *Historisk tidskrift* 2004:2.

2. Norbert Elias, *Från Svärdet till plikten. Samhällets förvandlingar. Del II av Norbert Elias civilisationsteori*, Stockholm 1991.

3. Arne Jarrick & Johan Söderberg, "Inledning", i Arne Jarrick & Johan Söderberg (red), *Människo-värdet och makten: om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600–1850*, Stockholm 1994, s 9–20.

Fil dr Karin Hassan Jansson, f 1966, är verksam vid Historiska institutionen, Uppsala universitet. Hon disputerade 2002 på avhandlingen *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*. Delar av hennes senare forskning presenteras bland annat i artikeln "Våldsgärning, illgärning, ogärning. Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red), *Våld i representationer och realiteter* (under utgivning).

Adress: Historiska institutionen, Uppsala universitet, Box 628, 751 26 Uppsala
E-post: Karin.Jansson@hist.uu.se

Det finns fog för att påstå att 1500- och 1600-talet var en våldsamt tid eftersom en rad studier visar att våldsbrotten var fler och svarade för en större andel av brotten i Norden då än senare. Under 1600-talet skedde sedan en markant nedgång av antalet och andelen våldsbrott.⁴ Denna nedgång har varit en viktig byggsten i civiliseringsteoretikernas teckning av förändringen från ett våldspräglat till ett mer civiliserat samhälle.⁵ Men deras bild av den tidigmoderna perioden och de förändringar som skedde har utsatts för mycket kritik och andra förslag har framförts på hur våldsbrottens utbredning och förändring skall förstås och förklaras. En inflytelserik riktning inom nordisk forskning ser det utbredda våldet under medeltiden och 1500-talet som en konsekvens av att statsmakten var svag och inte kunde garantera människors säkerhet. Därför blev de tvungna att själva upprätthålla lugnet genom en ständigt pågående (emellanåt våldsamt) process av konfliktlösning. Konflikterna formulerades ofta i termer av ära, och individer eller grupper som kom i konflikt med varandra kunde välja att lösa konflikten genom förlikning, som vänner – i eller utanför rätten – eller i fiendskap, med våld.⁶ Rätten var under denna tid inte i första hand en utlöpare av statens kontrollerande verksamhet, utan snarare ett forum där allmogen kunde hantera inre konflikter.⁷ Våldsbrotten säger oss, enligt detta synsätt, inget om människors eventuella problem att styra sina känslor. Däremot säger de något om hur statsmakten växte fram och ibland också något om hur de kulturella föreställningarna, eller mentaliteterna, som bar upp dessa våldspräglade samhällen såg ut.⁸

I den här artikeln ifrågasätter jag – i linje med sistnämnda synsätt – civiliserings- och disciplineringssteoretikernas antaganden om att brottsstatistik kan ligga till grund för påståenden om den tidigmoderna människans bristande affektkontroll. Utifrån en analys av rättsprotokoll gällande hemfrids-

4. Heikki Ylikangas, Jens Christian V Johansen, Kenneth Johansson & Hans Eyvind Næss, "Family, State, and Patterns of Criminality Major Tendencies in the Work of the Courts, 1550–1850," i Eva Österberg & Solvi Sogner (red), *People Meet the Law. Control and Conflict-Handling in the Courts*, Oslo 2000, s 57–139.

5. Se t ex Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998, s 215–237.

6. Den konfliktlösningskultur som Ylikangas m fl beskriver har många likheter med, och delade sannolikt många grundläggande normer och värderingar med, den medeltida fejdskulturen så som den beskrivs av bland andra Peter Reinholdsson; dens, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*, Uppsala 1998, s 86–91, 127–141.

7. Ylikangas m fl 2000.

8. Olli Matikainen, *Verenperijät Väkivalta ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600-luvulla*, Helsingfors 2002; Erling Sandmo, *Voldsamfunnets undergang: om disiplineringen av Norge på 1600-talet*, Oslo 1999.

brott ställer jag mig frågan om de tidigmoderna männen verkligen var sådana råbarkade sällar som de hittills beskrivits som. Jag fäster därutöver – till skillnad från mycket av den tidigare forskningen om våldsbrott under tidigmodern tid – stor vikt vid de föreställningar om manlighet som finns nedlagda i rättsprotokollen och sätter dem i relation till vad som tidigare sagts om tidigmoderna manlighetsideal. Textens syfte är i första hand att diskutera vår syn på det tidigmoderna samhället och dess manlighetsideal utifrån en problematisering av relationen mellan kön och våld i hemfridsbrott.

Jag utgår ifrån att våld i allmänhet och hemfridsbrott i synnerhet inte självklart kan ses som uttryck för ohämmade aggressioner utan också som kommunikativa handlingar. Hemfridsbrotten innefattade onekligen våldsutövning, men våldet förefaller vid ett närmare studium knappast ha varit ohämmat. Det framstår heller inte i första hand som ett sätt att skada – som destruktivt – utan kan också förstås som en konstruktiv handling. Synsättet knyter an till antropologen Anton Bloks sätt att se på våld som en föränderlig interaktions- och kommunikationsform, som blir meningsfull i en specifik historisk kultur.⁹ Eller med Eva Österbergs och Marie Lindstedt Cronbergs ord: våldet "återspeglar och avslöjar [...] viktiga aspekter av den kultur den utspelar sig i".¹⁰

Även om man ofta konstaterar att de flesta brott (särskilt våldsbrott) begås av män, problematiseras detta sällan.¹¹ Studiet av dueller utgör dock ett undantag. Betraktade som ritualiserat våld, starkt förknippat med manlig ära, har de tjänat som utgångspunkt för intressanta analyser av manlighet i äldre tid.¹² Man har också diskuterat om den ritualisering av våld som duellen innebar kan ha varit ett steg mot ökad civilisering. Själva duellerandet innebar ju att en aggression eller provokation mellan två parter löstes på ett formaliserat sätt med en viss fördröjning i tiden, vilket i sig motverkade kän-

9. Anton Blok, "The Meaning of 'Senseless' Violence", *Honour and Violence*, Cambridge 2001, s 104.

10. Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red), *Våldets mening. Makt, minne, myt*, Lund 2004, s 8. Synsättet används också i bl a Matikainen 2002.

11. Se t ex Pieter Spierenburg, "Masculinity, Violence, and Honor. An Introduction", i Pieter Spierenburg (red), *Men and Violence Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus 1998, s 1–29; Inger Lövkrona, "Den våldsamme mannen", i Inger Lövkrona (red), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund 2001, s 9–32.

12. Se t ex Ute Frevert, "The Taming of the Noble Ruffian. Male Violence and Dueling in Early Modern and Modern Germany", i Pieter Spierenburg (red), *Men and Violence Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus 1998, s 37–63; Robert Nye, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France*, Berkeley 1993.

lomässigt baserat våld.¹³ Dueller var en företeelse knuten till elitens män. Även om tydliga skillnader fanns mellan allmogens slagsmål och elitens dueller och de skillnaderna användes för att konstruera och upprätthålla sociala skillnader, fanns också många likheter.¹⁴ Slagsmål mellan män ur lägre sociala skikt kunde, precis som duellerna, vara ritualiserade, handla om ära och ingå i vad som kan kallas för en manlig våldskultur.¹⁵ Enligt Jonas Liliequist agerade allmogens män enligt en hederskodex där en provokation, ofta i form av ärekränkande ord som skälm eller bövel, måste besvaras med våld. Särskilt gällde detta soldater, som avkrävdes en omedelbar våldsreaktion för att inte bli betraktade som feiga och omanliga.¹⁶

Även för andra än soldater utgjorde föreställningar om ära grunden för många våldsbrott. En knuff, ett hårdrag eller en örfil kunde uppfattas som förolämpningar och äran måste försvaras. Annars riskerade man att stämplas som oärlig och förlora sin tillhörighet till den lokala gemenskapen, en förutsättning för ekonomisk och social trygghet.¹⁷ Ärans innehåll skilde sig åt mellan män och kvinnor och mellan personer med olika social ställning och position i samhället.¹⁸ Liliequist har visat att tolkningen av våldshandlingar och deras ärekränkande betydelse också var nära sammankopplade med social rangordning mellan män. En husbonde kunde örfila en underordnad, men

13. Se t ex Frevert 1998; Pieter Spierenburg, "Masculinity, Violence, and Honor. An Introduction", i Pieter Spierenburg (red), *Men and Violence Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus 1998, s 9–12; Dag Lindström, "Kanske du vill huggas? Om en duell mellan löjtnant Joen Jonsson och fänriken Olof Larsson i Karlstad år 1650", i Irene Andersson m fl (red), *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, Stockholm 2002, s 49f.

14. För studier av dueller som ett fenomen som skapade och upprätthöll sociala och ståndsmässiga olikheter, se t ex Nye 1993, Frevert 1998 och Christoffer Collstedt, "Som en adlig vederlike'. Duellbrottet i det svenska stormaktssamhället", i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red), *Väldets mening. Makt, minne, myt*, Lund 2004, s 169–195.

15. Se t ex Pieter Spierenburg, "Knife fighting and Popular Codes of Honor in Early Modern Amsterdam", i Pieter Spierenburg (red), *Men and Violence Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus 1998, s 103–127; Pieter Spierenburg, "Sailors and Violence in Amsterdam, 17th–18th Centuries", i Mirrka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red), *Crime and Control in Europe from the Past to the Present*, Helsingfors 1999, s 112–143; Jonas Liliequist, "Violence, Honour and Manliness in Early Modern Northern Sweden", i Lappalainen & Hirvonen (red) 1999, s 174–207; Thomas W Gallant, "Honor, Masculinity, and Ritual Knife Fighting in Nineteenth-century Greece", *The American Historical Review* 2000:2.

16. Liliequist 1999, s 188–190. Se även Pieter Spierenburg, "Knife fighting and Popular Codes of Honor in Early Modern Amsterdam", i Pieter Spierenburg (red), *Men and Violence Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Columbus 1998, s 117.

17. Se t ex Sandmo 1999, och Dag Lindström, "Oärliga mästare och kivande makar. Ett och annat om rättskipning, kriminalitet och normsystem i 1500-talets Norden", *Historisk tidskrift* 1994:4, s 513–554.

18. I denna artikel redovisas emellertid ingen systematisk analys utifrån de inblandade parternas sociala position.

örfilade han sin granne uppfattades det troligen som en grov förolämpning eftersom de stod på samma hierarkiska nivå.¹⁹ Mäns positioner var därutöver förknippade med särskilda krav och förväntningar vad gällde såväl våldsutövning som ärans och manlighetens konkreta innehåll.²⁰

Källornas karaktär, möjligheter och problem

Studien bygger på protokoll från drygt hundra hemfridsbrott som behandlats av underrätter i Sverige 1550–1650.²¹ Mål som explicit behandlar hemfridsbrott har samlats in och de är spridda över riket och härrör från både stad och landsbygd. Fallen är av skiftande karaktär och många är mycket kortfattade.²² Ibland framgår inget annat än parternas namn, brottet och böternas storlek. Lyckligtvis gäller det inte alla fall, utan ungefär en tredjedel innehåller relativt detaljerade rannsakingar med redogörelser för vad som hänt.

Framväxten av starka statsmakter i Europa var nära sammankopplad med förändringar i rättsväsendet. Den så kallade judiciella revolutionen karakteriserades av en övergång från en medeltida, lokalt förankrad, konfliktlösande rättsordning, till en mer straffande, professionaliserad och centraliserad rättskipning.²³ Perioden som undersöks här utgjorde en viktig tid i denna förändringsprocess. Det var också då mängden våldsbrott minskade drastiskt i stora delar av Europa.²⁴ Fridslagstiftningen blev otidsenlig under denna förändring. Deras karaktär av spelregler för stormannagrupperns väpnade konflikter och deras särställning som edsöresbrott förlorade sin betydelse i samband med att allt fler brott av olika slag kom att betraktas som brott mot det allmänna, och staten utvecklades till en centraliserad absolut makt som gav och kontrollerade lag och rätt på ett dittills okänt sätt.

Jag är inte ute efter att genom protokollen ta reda på vad som egentligen hände i de situationer som föregick rättsförhandlingarna. För sådant är domböcker en tvivelaktig källa. Min analys vilar i stället på att rättsprotokollens syfte i grunden var att sammanfatta och beskriva det som avhandlades på tinget så att rättens dom kunde förklaras och legitimeras. Även om det händelseförlopp som ledde fram till rannsakingen varit komplicerat och svårtol-

19. Liliequist 1999, s 187ff.

20. Se t ex Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid. Synen på våldstäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800*, Uppsala 2002, t ex s 77ff, 116ff, 159ff.

21. Materialet består av 104 fall ur tryckta domböcker.

22. Ungefär hälften av de drygt hundra fallen är mycket kortfattade.

23. Eva Österberg & Erling Sandmo, "Introduction", i Österberg & Sogner (red) 2000, s 9–26.

24. Ylikangas 1998.

kat var rättens uppgift att bedöma handlingarna utifrån parternas berättelser, vittnesmål och kunskap om andra relevanta omständigheter. Rätten gjorde händelseförloppet begripligt genom att definiera vissa handlingar som rättfärdiga och andra som olagliga för att kunna döma i målet. Rättsprotokollet kan därför, särskilt när de är utförliga, ge mig som historiker inblick i hur rätten och de människor som agerade i rätten gav olika handlingar mening och värderade dem i förhållande till såväl skrivna som oskrivna normer. Med ett sådant sätt att se på rättsprotokollen är de också en värdefull källa till föreställningar om kön i det tidigmoderna svenska samhället.²⁵ En central teoretisk utgångspunkt i denna studie är som nämnts att våld *har* en kulturell mening, en lika viktig metodisk utgångspunkt är att våldet *ges* mening av parterna i rätten och av rättens ledamöter. Det är denna process av meningskapande jag som forskare kan komma åt i domböckernas protokoll.

Hemgång utgjordes i princip av att någon anföll en person i någons hem och gjorde skada. Då var edsöret brutet och straffet enligt landslagen biltoghet (fredlöshet i hela riket) och förlust av all lös egendom.²⁶ Enligt stadslagen skulle den som brutit edsöret först böta enligt såråmålshalken för de skador han vållat, därutöver erlagga 160 marker för edsöret. Förmådde han inte böta skulle han halshuggas.²⁷ Bötesbeloppet var väldigt högt och kan jämföras med böterna för dråp som enligt stadslagen var 120 marker och för "fullsår" (avsliten näsa, öra eller liknande) som var 40 marker.²⁸ Om någon som gjorde hemgång blev skadad eller dräpt, var det ogillt, vilket innebar att den som blev utsatt för hemgång kunde försvara sig utan att riskera att straffas om han skadade eller dräpte angriparen – så länge det skedde på gården eller i huset.²⁹ Lagen angav att en kvinna inte kunde bryta edsöret "ty hon kan ej vara biltog". Detsamma gällde för omyndiga (<15 år) män.³⁰ Detta talar för att de väpnade kamperna mellan stormannasläkter, som antas vara det som hemfridslagarna ursprungligen vände sig mot, var en företeelse som i huvudsak förknippades med vuxna män.³¹

25. Se även Jansson 2002, s 44–49.

26. Kristoffers landslag (KrLL), Edsöresbalken (E) 21.

27. Magnus Eriksson stadslag (MESTL), E 26.

28. MESTL, Dråpmålsbalken (D) I, Såråmålshalken (S) I.

29. MESTL E 5, KrLL E 6.

30. KrLL E 36.

31. Se t ex Gabriela Bjarne Larsson, *Stadgelagstiftning i medeltidens Sverige*, Lund 1994, s 25; Reinholdsson 1998, s 127–139. Angående könskodning av våldsbrott i landslagarna, se Karin Hassan Jansson, "Våldsgärning, illgärning, ogärning. Könskodat språkbruk och föreställningar om våld i den medeltida landslagen", i *Våldet i representationer och realiteter*, Lund, under utgivning.

Att hugga i porten

I protokollens berättelser om hemgång 1550–1650 kan man skönja vissa mönster. Angreppen skedde, eller beskrevs ha skett, enligt en ordning där bestämda moment ofta ingick, en ordning som strukturerar följande framställning.

Det första, och enskilt viktigaste, momentet i hemfridsbrottet var ofta att angriparen kom till den innevarandes port och bankade på eller högg i den. Momentet beskrevs ofta närmast formelartat, till exempel som att angriparen "huggit med yxan i väggen och dörren".³² Att portangreppet var en central del av hemfridsbrottet stöds också av att det nämns i många av de kortfattade protokollen.³³ I en protokollsanteckning från 1601 kan man till exempel läsa att en man intygade att han inte "högg i Erik Månssons port och farstudörr", vilket var det han anklagats för.³⁴ En man bötfälldes för att han "löpte hem efter vapen och värja och gjorde åkomma på Mickill Olssons port". Brottet hade också bevisats genom att åverkan på porten synats.³⁵

Det förekom i flera fall att skador eller märken på dörren, i portlidret eller i fönster användes som bevis för att en hemgång verkligen ägt rum. I ett fall från Stockholm 1607 sägs exempelvis att fyra män sändes till ett hus för att syna det efter ett bråk och att de kom tillbaka och berättade att "där syntes hugg och sting både i bordet och dörrarna, och i över [sic] dörren har de brutit med en yxa några spjälkor utur dörren, vilka bars in på rådstugubordet".³⁶

Det hände också att angreppet på port, dörr eller fönster var det enda som fördes fram för att definiera en handling som brottslig.³⁷ Enligt Vendels dombok från 1626 anklagades en man för att "med berätt mod [...] dragit till bemälte Michill Olofsson och brutit hans port av hakarna, dock haver han ingen slagit ej kom han längre in än på gården". Mannen erkände och dömdes att böta 40 marker.³⁸ Angreppet på porten utgjorde, tillsammans med det fak-

32. *Uppländska domböcker*, Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundets i Uppsala serie av uppländska domböcker, Uppsala 1925–1956 (*Upp d*), bd 8, s 145–151.

33. Av de 104 fall som studerats nämns någon sorts angrepp på porten, eller forcerandet av ingången till huset, i knappt hälften av fallen.

34. *Upp d*, bd 7, s 41, 49.

35. *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592 (Sst)*, D 3, s 317.

36. Vadstena stads äldsta tänkeböcker ("Domboken") 1577–1610, utg av Georg J V Ericsson, Uppsala 1952, s 314.

37. Det motsatta förekom också, att man uttryckligen nämnde att dörren *inte* angripits för att motivera att handlingen inte var att betrakta som en hemgång. Se t ex *Upp d*, bd 8, s 89ff.

38. *Upp d*, bd 1, s 62.

tum att angreppet skett i berätt mod, själva brottet. I samma dombok protokollfördes några år senare ytterligare en hemgång med en notis om att en man ”löpt efter sin styvson [...] in till hans gård och slagit på hans port med en stör” och velat ta sig in. Han hade inte lyckats och hade inte gjort någon skada och fick böta 40 marker.³⁹ Angriparen hade inte skadat den angripne, hans hus eller egendom utan brottet konstituerades av att han förföljt honom till hans hus och utan tillåtelse velat gå in på gården – vilket kan tolkas som ett belägg för uppsåt – samt slagit på hans port. Domen stämmer väl överens med lagens stadgande om att den som går hem till någon annan med vilja att göra skada men inte lyckas i sitt uppsåt skall böta 40 marker.⁴⁰ I landslagarna konkretiseras detta med orden ”Nu bryta de upp dörr, eller komma med spända armborst”.⁴¹

Att angreppet på porten var en viktig omständighet i samband med hemfridsbrott stöds också av att det kunde vara omtvistat i rannsakingarna. År 1638 stod tre officerare inför rätta i Åbo anklagade för att ha gjort hemgång hos en guldsmed. Guldsmeden menade bland annat att officerarna hade börjat ”storma och slå på porten” och att porten bar tydliga spår efter deras framfart. Två män vittnade om att ”porten var upphävd och sönderslagen”, men de anklagade nekade till att ha huggit i dörren. Rätten sände då några särskilt utvalda män att syna porten och enligt dem fanns bland annat ”tre hugg i dörren, tre i dörregåtan”.⁴²

Varför var det så allvarligt om någon med uppsåt att skada kom till en annans hus och bankade på dörren eller högg i porten? Jag tolkar portangreppen som en sorts symboliska utmaningar till kamp. Det viktigaste argumentet för en sådan tolkning är att portangreppen nämns i så stor del av fallen och på sätt som redovisats ovan. Ett enskilt men tydligt exempel på att huggen i porten verkligen hade en viktig symbolisk betydelse – alltså något mer och annat än åverkan på antagonistsens egendom – finns i ett fall där en man anges ha huggit i några tunnor vid sidan om dörren eftersom det ”var [så] trångt att han intet fick hugga i verkstaden i dörren”.⁴³ Han ville alltså hugga i dörren men kom inte åt att göra det. Hade huggen i dörren bara varit en

39. *Upp d*, bd 1, s 77f.

40. MESTL E 4, KrLL E 5.

41. KrLL E 5; Magnus Erikssons landslag (MELL) E 5. KrLL citerar ur *Magnus Erikssons landslag*, i nysvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén, Lund 1962, s 204.

42. *Bidrag till Åbo stads historia*, 1:13, Utdrag ur Åbo stads dombok 1638, utg av Albert Hästesko, Helsingfors 1905, s 186ff, 202, 208ff.

43. *Sst*, D 9, s 258f.

fråga om skadegörelse hade protokollets ordalydelse knappast kunnat förklaras. Om de däremot hade en symbolisk betydelse blir orden fullt begripliga.

Att mana någon ut

Tolkningen av portangreppen som utmaningar styrks av att de explicit kopplas till utmaningar i protokollen. I en kortfattad notis från Vadstena 1588 kan man till exempel läsa att Erik Svensson blivit tilltalad för hemgång hos en man kallad Ambjörn och att Erik när de grälade med varandra "manade [...] Ambjörn ut om porten att slåss med sig".⁴⁴ I ett mål från Stockholm 1622 sågs likaledes att angriparen först gått in till värden i huset och överfallit honom och sedan gått ut på gården och "manat ut den sjuke mannen som han tillförande sargat".⁴⁵ En uppretad knekt försökte upprepade gånger komma åt två djäknar (studenter) som flytt undan honom in i ett hus. Han motades ut ur huset men fortsatte att försöka få upp dörren, högg i den och gav sig inte, enligt protokollet, förrän djäknarna kom ut "efter han så trägen var till att mana dem".⁴⁶

Även om angriparna inte uttryckligen manade ut de angripna kan deras ageranden tolkas som utmaningar. Det gäller portangreppen i sig, men också att de ofta åtföljdes av andra sorters provokationer. Slottssnickaren Erik Jacobsson ställdes inför rätta i Stockholm år 1622. Han hade dräpt en ryttare och förklarade i rådhusrätten hur det gått till. Erik berättade att han en kväll blivit störd av en kvinna som i närheten av hans hus "höll ett sådant skri hela aftonen, att ingen fick sova eller ha någon nattro". Kvällen därpå kom hon tillbaka och förde samma oväsen men då gick Erik ut och bad henne gå därifrån. Det ville hon inte utan hon svarade honom med skällsord och stannade kvar. Till slut motade Erik handgripligen iväg henne vilket föranledde henne att söka hjälp på en granngård där en ryttare satt och drack. Han och hans stallkamrater bestämde sig uppenbarligen för att försvara pigan och Erik berättade att de strax dök upp vid hans hus och började skälla Eriks hustru för en "hora" och "rofferska". Erik och ryttaren kände inte varandra sedan tidigare. När ryttaren fick se Erik på gården hotade han honom till livet, gick fram till porten, slog på den några gånger och "tviade och förbannade Erik". På liknande sätt beskrevs ryttarens agerande av vittnen. En dräng som sett

44. *Vsät*, s 136, se även *Vsät*, s 118.

45. *Sst*, D 13, s 32f.

46. *Vsät*, s 220ff, 226. För en analys av samma fall, se Petri Karonen, "A Life for a Life Versus Christian Reconciliation", i Lappalainen (red) 1998.

det hela berättade att ryttaren sparkat upp Eriks port och skällt honom för en tjuv och skälm. Ett annat vittne sade att ryttaren och hans kamrater stått vid Eriks hus, ropat, skrikit och brukat "skamlös" mun mot honom.⁴⁷ Tillsammans utgjorde således portangreppen och skällsorden en tydligt provocerande utmaning.

Förtal har ofta betraktats som den utlösande faktorn för våldsbrott i tidig-modern tid. Om man blev kallad tjuv, skälm eller hora och inte besvarade förtålet på något sätt blev skällsordet "sant", det vill säga att man då erkände förtålets legitimitet.⁴⁸ En skymfning kunde i princip besvaras på två skilda sätt, med våld eller via rätten. Att man slog till den som skymfat en, var ett tydligt tecken på att man inte accepterade förtålet och enligt flertalet historiker som studerat brott av typen "lindrigt våld" handlade sådana rättsfall ofta om våldshandlingar som utgjort försvar mot verbala skymfningar. Ett annat sätt att försvara sig var att gå direkt till rätten och anmäla ärekränkaren för förtal, men alternativet begränsades av att endast en del skällsord var straffbara.⁴⁹

Att hemfridsbrotten inledningsvis bestod av en utmaning styrks således av att angrifaren ofta skymfade den angripne eller hans familj.⁵⁰ Ofta gick det till som i fallet med slottssnickaren, det vill säga att angrifaren skymfade den angripne i samband med att han attackerade porten. I ett fall från Uppland 1586 skälldes den angripne för tjuv och förrädare.⁵¹ En malmfogde i Stockholm klagade år 1617 på en drabant som kommit hem till honom och kallat honom skälm och hotat att slå ihjäl honom.⁵² De skällsord som användes var de vanliga, till exempel skälm, bövel och tjuv – ord som utpekade någon som oärlig.⁵³

I en hel del fall förtalades den angripnes hustru tillsammans med eller i stället för den angripne mannen. Det gällde den ovan nämnde slottssnickaren och på ett liknande sätt skälldes den angripne mannens hustru för hora i

47. *Sst*, D 13, s 74ff.

48. Se t ex Eva Österberg, "Väld och våldsmentalitet bland bönder. Jämförande perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", *Scandia* 1983; Lindström 1994; Liliequist 1999, s 191ff; Sandmo 1999, kap 3.

49. Ylikangas m fl 2000, s 83.

50. I 35 fall av 104 omtalas skymfningar explicit i rättsprotokollen.

51. *Upp d*, bd 8, s 145–151.

52. *Sst*, D 9, s 197.

53. Se t ex *Vsät*, s 118; *Nya Lödöse Tänkeböcker 1586–1621*, utg av Sven Grauers, Göteborg 1923, s 109, 110, 138, 160; *Sst*, D 9, s 387f. För en närmare studie av de ord som var vanliga i förtal under tidig-modern tid, se t ex Gudrun Andersson, *Tingets kvinnor och män: genus som strategi och norm under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998, kap 7; Jarrick & Söderberg 1998, s 43–61.

flera andra fall.⁵⁴ I dessa fall kan okvädandet av hustrun knappast förstås på annat sätt än att det, precis som när skällsorden riktades mot mannen, var ett sätt för angriparen att provocera mannen.⁵⁵ Men hustrun kunde också förtalas i egen person, som hushållets överhuvud. Skällsordet hora användes även då. I ett fall från Stockholm 1616 klagade hustru Karin över att Hans Trost skinnare kommit till hennes gård vid två tillfällen, överfallit henne med vapen och kallat henne för hora och trollkona. I just det här fallet framstår det som om hustru Karin angreps i egenskap av hushållsföreståndare, precis som de män som angreps i andra fall. Bakgrunden till angreppet var att Hans Trost letade efter en av sina drängar som han av någon anledning trodde att Karin gömt. Han hotade att slå Karin, förtalade henne vid båda överfallen och slog också sönder fönster och annat i hennes hus.⁵⁶

I ungefär en femtedel av de fall jag studerat anges kvinnor som kårande och man kan konstatera att kvinnor kunde agera som föreståndare för hus, det vill säga som husbönder, och som sådana klaga över hemfridsbrott.⁵⁷ Det hände också att kvinnor klagade över hemgång även om de själva inte varit direkt inblandade i händelseförloppet. Två djäknar som blivit attackerade av en soldat på gatan flydde in i sitt härbärge. Då bråket sedan fördes inför rätta som ett hemfridsbrott var det den änka som förestod härbärgets som kårade i målet.⁵⁸ I materialet finns dock inga fall där angriparens inledande handlingar tydligt tar formen av en utmaning riktad mot en innevarande kvinnlig husbonde om att komma ut och slåss. När kvinnor angreps i egenskap av husbönder, eller som hustrur, mödrar eller annat, förekom det däremot att andra män än deras makar gick in och försvarade dem mot angriparen.⁵⁹ Dessa

54. Se t ex *Sst*, D 6, s 259f; *Sst*, D 10, s 29; *Sst*, D 9, s 181. Att angriparen kallade hustrun hora förekom explicit i nio fall.

55. Detta styrker att åran i det tidigmoderna samhället var kollektiv i den mening att förtal riktat mot en hustru kunde tjäna syftet att provocera hennes make att försvara sig. En annan möjlig tolkning är att utpekandet av hustrun som hora också (eller i stället) var ett sätt att utpeka maken som hanrej.

56. *Sst*, D 9, s 85f, 90–94.

57. Det är ingen nyhet att kvinnor under denna tid kunde fungera som husbönder då makarna var frånvarande. Det är ändå intressant att, i förhållande till exempelvis Andreas Marklunds studier av konstruktionen av manlighet i Uppland 1750–1850, konstatera att "huset" i samband med hemfridsbrott på 1500- och 1600-talet även kan sägas vara "hennes". I samband med hemfrid kunde det heta "hennes hus" och "hennes gård" om en hustru (*Sst*, D 14, s 464f), i ett fall anmälde en hustru saken, trots att överfallet enligt protokollet skett mot "henne och hennes man uti deras eget hus" (*Sst*, D 10, s 34f, 42). Jfr Andreas Marklund, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004, s 37ff.

58. *Vsät*, s 220–222, 226. Se även t ex *Nya Lödöse Tänkeböcker 1586–1621*, 1923, s 445 och *Vsät*, s 327.

59. Se t ex *Sst*, D 9, s 85f, 90–94.

skillnader är egentligen inte särskilt förvånande. Ändå krävs det ett större och mer informativt material för att något säkert skall kunna sägas om skillnader i hur hemfridsbrotten gestaltade sig och beskrevs när huset de riktade sig emot förestods av kvinnor respektive män.

I de flesta fall där tillräckligt med uppgifter finns framstår således port-proceduren och de mer eller mindre löst grundade skällsorden som ett sätt för angriparen att mana ut den innevarande till kamp. Angriparen "sade" – med hjälp av de symboliskt laddade handlingarna och orden – till den innevarande: vi har något otalt med varandra, jag håller dig för oärlig, kom ut och slåss!

Det är viktigt att redan denna inledande del av hemfridsbrottet betraktades som straffbar. Lagen stadgade att den som gick hem till någon med uppsåt att skada och också gjorde det hade brutit edsöret. Lyckades man inte tillfoga de innevarande någon skada var edsöret inte brutet, men man skulle ändå böta 40 marker.⁶⁰ Som jag ser det så gällde det senare just när hemgången bestod av enbart den inledande fasen, angreppet mot porten, eventuellt kombinerat med skällsord. Enligt Magnus Erikssons landslag från mitten av 1300-talet utgick inga böter om angriparna inte lyckades tillfoga de innevarande några skador. Själva "utmaningen" var alltså inte straffbar.⁶¹ Kristoffers landslag som stadfästes 1442 innebar härvidlag en skärpning av synen på hemfridsbrott i och med att även själva utmaningen straffbelades.⁶²

Att inte låta sig utmanas

Vad hände när den innevarande blivit utmanad? Utifrån det som sagts om manlig ära i tidigare forskning borde de kraftiga provokationerna ha lett till att den innevarande kom ut och försvarade sin heder. Men, om den innevarande lät sig manas ut, utanför gårdsgränsen, för att där med vapen i hand kämpa mot angriparna, hade det troligen inte varit möjligt för honom att senare klaga över hemfridsbrott. Hur många sådana situationer som eventuellt fanns, och som därför aldrig kom inför rätta, kan vi inte veta. De protokoll där uppgifter finns om den innevarandes agerande ger däremot en ganska enhetlig bild av vad de gör när de angrips: de går undan.

År 1586 angreps bonden Mats Carlsson i sitt hem i Håtuna socken i Uppland. En hop män, ledda av bonden Mats Larsson i Sundby, dök upp på går-

60. MESTL E 1, 4, KRLL E 1, 5.

61. MELL E 5.

62. KRLL E 5.

den tidigt på morgonen. De viftade med spjut, yxor och brinnande facklor, bröt upp porten, slog upp stugdörren och sprang in i huset ropandes efter "tjuven och förrädaren", det vill säga Mats i Håtuna. Han sprang in i kam-maren och gömde sig under sängen när han hörde vilket "drucket parti" som närmade sig.⁶³ En annan bonde, Joen i Melinge, fanns inte hemma när en grannbonde kom med vapen till hans gård och sökte honom. Han hade sett angriparen komma och därför gömt sig i en lada.⁶⁴ En annan man låste in sig i en bod, en tredje fick hjälp av en granne att fly i bara nattskjortan.⁶⁵ Listan av exempel kan göras lång eftersom angriparens utmaning i så gott som alla väldokumenterade fall besvarades nekande av den innevarande. Han flydde, gick undan eller försökte stoppa angriparen från att fullfölja angreppet.

Varför ser protokollen ut så här och hur går de innevarandes agerande ihop med de föreställningar om ära och de manlighetsideal som präglade det tidig-moderna samhället? När det gäller protokollen är det viktigt att ha i åtanke att protokollen skrevs för att legitimera en dom, även om de inte kunde ligga alltför långt från "verkligheten".⁶⁶ Som jag ser det konstrueras den oskyldige och den skyldige med stor tydlighet i protokollen. När det gäller hemfrids-brott ligger fokus på angriparen och hans agerande. Han beskrivs som en man som i vredesmod och med vapen i hand går över gränsen in i den fredade zon som hemmet utgör. Angreppet inleds, som jag visat ovan, med en symboliskt formulerad utmaning – angriparen vill att den innevarande kommer ut och slåss för sin ära – men den innevarande antar inte denna utmaning. Det senare är den grundläggande betydelsen i den innevarandes agerande; att han flyr undan tjänar syftet att meddela att utmaningen inte antas. Om detta verkligen skedde så otvetydigt som det ser ut i protokollen är en fråga som vi inte kan besvara i dag, men utifrån protokollens skrivningar kan man ändå dra slutsatsen att det var så den innevarande – och i efterhand rätten – konstruerade agerandet för att legitimera en fällande dom.

Det förekom emellertid mellanformer, framför allt i fall där angriparen blivit dräpt eller skadad av den innevarande. Konstruktionen av den innevarandes fredliga avsikter gentemot angriparens provocerande agerande är emellertid tydlig även i sådana fall. Jag skall ge ett exempel. En man som

63. *Uppl d*, bd 8, s 145–151.

64. *Upp d*, bd 8, s 89ff.

65. *Vsät*, s 156ff; *Sst*, D 10, s 34f, 42.

66. Hur väl rättsprotokollens återgivande av rannsakingen stämde med vad som verkligen hände och sades i rätten är omdiskuterat, se t ex Jansson 2002, s 44ff; Linda Oja, *Varken Gud eller natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*, Stockholm 1999, s 127f; Andersson 1998, s 47f.

hette Nils hade blivit ihjälslagen och saken utreddes av Stockholms rådhusrätt. Det hela hade utspelats på Erik kocks gård på Gråmunkeholmen, så han och hans hustru kallades till rätten för att förklara vad som hänt. Hustrun berättade att Nils tillsammans med två andra karlar kommit till deras gård efter midnatt och bankat med sina svärd på porten. Hennes man och två andra kockar låg och sov och hon ville inte öppna porten. En av angriparna steg då över planket och via stallet in på gården och öppnade åt de andra. Hustrun frågade vilka de var och vad de ville, varpå de svarade "tig, din ärelösa hora" och en av dem kastade en sten i bröstet på henne. Då stängde hon förstugudörren, men de lyfte dörren av hakarna, kom in i förstugan och stack in i stugan med sina värjor. Enligt hustrun försvarade sig då de nyvakna männen i bara skjortorna med det som fanns till hands, bland annat en brödspade och sina kockknivar.

Erik kock berättade ungefär samma historia som sin hustru, men en av de anklagade som varit i sällskap med den dräpte Nils, gav en annan version av det inträffade. Han sade att de kommit till Erik kocks gård och klappat på porten med nävarna. När hustrun kom ut och frågade vad de ville sade de att de ville köpa öl, men hon svarade att de inte hade något öl. De begärde att få komma in ändå, men det nekades dem. De skulle gå därifrån, men Nils ångrade sig och ville gå tillbaka, enligt kamraten för att han trodde huset var ett horhus. Nils gick över planket och öppnade åt de andra, lyfte av dörren som hustrun stängt och gick tillsammans med sina kamrater in i förstugan. Där kastade de innevarande sten på dem och kamraten gick ut medan Nils stannade kvar och blev knivhuggen till döds av kockdrängarna.⁶⁷ Vittnesmålet står i flera viktiga detaljer i skarp kontrast till Erik och hustruns berättelser.

Drängarna, som också vittnade i rådhuset, berättade samma version som Erik och hans hustru. De väcktes av husbonden som ropade "upp, upp, eller vi bli alla mördade!" De steg upp och lyckades till en början mota ut angriparna ur stugan, men Nils och hans kamrater gav sig inte utan stack med sina värjor in i stugan. När kockarna försvarade sig med sina knivar blev Nils så illa skadad att han dog. Rätten stannade i detta ärende vid att man inte kunde låta drängarna svara för Nils liv eftersom de "i nödvärn hade dräpt honom". Enligt domen hade Nils gjort Erik kock hemgång och "därigenom förspilt sitt liv".⁶⁸ Även om händelseutvecklingen i det här fallet alltså slu-

67. *Sst*, D 6, s 259f.

68. *Sst*, D 6, s 259f.

tade med att angriparen dräptes, konstrueras de innevarande som i grunden fridsamma, bland annat genom att de beskrivs som oförberedda på attack och genom de vapen de använt. Vissa av dessa komponenter i konstruktionen av angriparen och den innevarande återkommer i flera andra fall.

En av dem är att angriparen bar vapen och skyltade med det redan vid ankomsten. De vapen som förekommer i berättelserna om hemfridsbrott var många gånger sådana som mer eller mindre alla män dagligen bar med sig. Yxan, eller yxhammaren, var ett arbetsredskap för bönder och andra, så också kniven som troligen både män och kvinnor bar. Krigsfolket kunde bära vapen som del av sin vardagliga utstyrelse, vanligen olika sorters värjor även om också andra vapen förekom. Man kan av de fall som undersökts här också sluta sig till att många män som inte direkt verkar ha varit involverade i krigsmakten hade avancerade vapen hemma. Även sådant som egentligen inte var vapen användes av både angriparna och de innevarande, exempelvis såstänger⁶⁹ som nämns i flera fall.

Enligt Erik kocks hustru hade Nils och hans anhang slagit på porten med sina vapen och de stack med värjorna in i förstugan och stugan medan de trängde sig in i huset. Vapnen är således centrala och förekom nästan alltid. Och det är viktigt att värjorna var dragna eller att yxorna var medtagna för att skada.⁷⁰ De innevarande hade inga dragna vapen och om de var beväpnade framställdes vapnen som något de fick fram i all hast, vilket visade att de inte varit beredda på att gå i strid eller velat göra det. I exemplet ovan tog kockarna det som fanns till hands – hushållsredskap och sina yrkesverktyg, kockknivarna.

I andra fall berättades hur den innevarande ”av en händelse” fick tag i ett vapen. Slotssnickaren Erik Jacobsson försökte i det längsta att komma undan soldaterna som angrep honom, men när de stormade hans gård och var på väg in i stugan med dragna värjor, blev han tvungen att agera. I protokollet står: ”Erik hade då ingen annan utväg eller undanfärd, utan måste sig antingen värja, eller bli mördad i sin egen gård, tog alltså sin bössa som hängde laddad uti hans förstuga och sköt henne lös, och är så kommen i denna olycka”.⁷¹

69. En sorts trästötar som lades över axlarna som ok när man bar vattensäar.

70. I ett fall från 1608 berättas om en man som innan han angrep en annan man bytte sin egen lilla mot sin drängs större yxa. Detta stärkte rättsens misstankar om att angreppet skett med berätt mod; se *Huru rätt skipades i Sverige för trehundra år sedan. Utdrag ur uppländska domböcker för år 1608*, utg av G O Berg, Uppsala 1908, s 5f.

71. *Sst*, D 8, s 74ff. För ett liknande fall, se även *Sst*, D 8, s 32f.

En annan man blev attackerad när han låg till sängs sjuk. När angriparna stod över hans säng för tredje gången och hotade honom med spjut och värja ropade han till sin hustru att hon skulle hjälpa honom upp och att drängen skulle hämta hans spjut och bössa. Med hjälp av spjutet lyckades mannen sedan mota ut angriparna ur huset.⁷² Peter Grönberg, en välbärgad borgare i Stockholm, blev angripen av en hop tyska soldater då han hade huset fullt av prominenta gäster. Upprinnelsen var ett handgemäng på gatan mellan Grönbergs dräng och en av soldaterna. När soldaterna senare kom till Grönbergs hus och trängde sig upp för trappan blev gästerna tvungna att freda sig. Först stoppade de angriparnas värjhugg med stolar, sedan fick värden fram de vapen han hade i sängkammaren, bland annat en hillebard, ett slagsvärd och en musköt.⁷³ Precis som i fallet med kockarna beskrevs de som slutligen skadade eller dräpte andra som i grunden fridsamma personer. De satt och åt eller låg till sängs och var absolut inte förberedda på strid. Att vapen kom fram i tid, innan de själva blev skadade, framställdes som ren tur. De innevarande männen beskrevs på detta sätt som fridsamma personer som med hjälp av de medel som råkade stå till buds tvingades att freda sig när alla försök att undvika väpnad konfrontation uttömts.

Även om de innevarande slutligen kunde ta till vapen beskrevs deras inledande agerande alltid som försök att förhindra att kamp utbröt. Det kunde, som nämnts, ske genom att de flydde, men också genom att de försökte lugna angriparna och få dem att ta reson. I ett fall från Stockholm 1617 kom några soldater hem till en borgare och begärde hästar. Borgaren sade att han inte hade några hästar, men soldaterna vidhöll att det fanns hästar på gården. Borgaren svarade att de kunde ta hästar om de hittade några, för han hade inga hästar gömda och han kunde inte skaffa fram några. Här handlade borgaren fridsamt trots att soldaterna provocerat honom genom att inte lita till hans ord. Detta dämpade emellertid inte soldaterna utan en av dem sprang fram till borgaren, tog honom i axlarna, ryckte honom från högsätet och drog honom mot dörren. Då försvarade sig borgaren med hjälp av en kniv han hade på sig och skar en av soldaterna i handen varpå de gav sig ut ur huset.

Väl ute stannade de och började skälla borgaren för en skälm och skalk. Borgaren stängde dörren och sade att han inte ville ha något med dem att göra. Här agerade borgaren ytterligare en gång för att definitivt avsluta konflikten: han stängde dörren och ignorerade deras ärekränkande ord. Enligt protokollet

72. *Vsät*, s 156ff.

73. *Sst*, D 7, s 211–216.

gav sig soldaterna ändå inte utan de bröt sig åter in på gården. Borgaren flydde, tillsammans med tre bönder som gästade hans hus, upp på vinden. Där måste de ha beväpnat sig för sedan får vi veta att borgaren genom vindsfönstret slog en av soldaterna i huvudet med en hammare och stack en annan i halsen med en hillebard. När soldaterna slutligen tagit sig in i förstugan igen mötte borgaren och hans gäster upp och kämpade mot dem.⁷⁴ Fallet är ännu en illustration av hur den innevarande beskrevs som i grunden fridsam, även om hemfridsbrottet slutade med att någon av angriparna skadades.

Ytterligare en vanlig strategi bland de innevarande männen för att undvika strid var att de skickade ut sina hustrur eller döttrar till porten då angriparna kom. En man som gömde sig i en lada lät sin hustru ”stå för honom på gården”, som det uttrycktes i protokollet.⁷⁵ Hon fick alltså ta emot angriparen och man förutsatte att de inte skulle skada henne. Andra, som Erik kock i det refererade fallet från Stockholm, skickade ut hustrun att möta folk som kom med tvivelaktiga avsikter.⁷⁶ Troligtvis räknade de innevarande med att angriparen inte skulle skada den kvinna som tog emot dem, eftersom det i de flesta situationer ansågs vanärande och omanligt att slå en kvinna.⁷⁷

Den överdådige och den fridsamme

I berättelser om hemgång är det således tydligt att man knyter an till föreställningar och normer om hur en man bör agera. Angriparen konstrueras som en överdådig, besinningslös man som envetet agerar för att få till stånd en väpnad kamp mellan honom och den innevarande. Den innevarande konstrueras som en person som vägrar låta sig manas till kamp och som genom vänliga ord, flykt, undanmanövrar eller, i värsta fall, väpnat försvar, försöker undvika öppen strid. Förutsatt att rätten i de här sammanhangen också konstruerade kön, det vill säga producerade föreställningar om manlighet och kvinnlighet, är det intressant att se på hur dessa båda manliga stereotyper – den överdådige och den fridsamme – värderades.⁷⁸

74. *Sst*, D 9, s 387f.

75. *Uppl d*, bd 8, s 89ff. I flera fall skadades kvinnor i samband med hemfridsbrott. Det var t ex hustrur (*Uppl d*, bd 8, s 145–151) eller mödrar (*Sst*, D 14, s 13f).

76. Se även t ex *Bidrag till Åbo stads historia*, 1:13, 1905, s 186ff, 202, 208ff; *Uppl d*, bd 1, s 108f.

77. Om ”fair fights”, se t ex Sandmo 1999, kap 6; Spierenburg 1998a. I de medeltida lagarna fanns också begreppet nidsverk, som betecknade särskilt vanhedrande våldsbruk mot ”värnlösa” personer (se t ex *MELL D I 16*).

78. Min användning av begreppet manliga stereotyper, positiva manlighetsideal och deras motbilder är inspirerad av bl a George Mosse, *The Image of Man. The Creation of Modern Masculinity*, New York

I rättsprotokollen är det helt klart den överdådige som står för en negativ, oönskad manlighet, medan den fridsamme utgör hans positiva motbild. Så konstrueras parterna juridiskt; angriparen är skyldig till ett allvarligt brott och straffas medan den innevarande och hans husfolk har fallit offer för brottet och får kompensation. Slutsatsen är således att den som begick hemfridsbrott utmålades som en negativ manlig stereotyp i de tidigmoderna rätterna. Han ägde ingen besinning vilket visade sig i att han angrep andras hem och envist försökte mana ut den innevarande som i sin tur ville ha frid, inte kamp. Men angriparen vägrade förlikas och fortfor, trots den innevarandes fridsamma agerande, att vara fientlig vilket innebar att han bröt både lagstadgade och informella regler. Våldet i sig var inte omanligt, i stället var det vredesmodet, den onda viljan och den omotiverade fientligheten som var omanligt.

Avslutningsvis vill jag återkomma till bonden Mats Carlsson som angreps av en grupp beväpnade män i Håtuna. Den angripne gömde sig ju under sängen i kammaren för att undkomma anfallet, men angriparna hittade honom, misshandlade honom svårt och kastade honom i närmaste stadsfinka. Han överlevde och anklagade angriparna och en granne, bonden Mats Larsson, för hemfridsbrott. När hemfridsbrottet rannsakades i rätten erkände Mats Larsson att han låg bakom anfallet, men menade att hans agerande var rättfärdigt. Grunden för det var en händelse sju år tidigare då en av Mats Larssons söner omkommit till följd av en skada han fått när han varit på fiskefärd med Mats i Håtuna. Mats Larsson lade skulden för sonens död på Mats i Håtuna, eftersom skadan uppkommit i samband med ett bråk mellan honom och sonen.

Saken hade utretts på tinget i samband med sonens död. Man konstaterade att skadan varit lindrig och tillkommit av sonens oförsiktighet. Han hade inte vårdat den ordentligt och troligen fått någon annan sjukdom, som han slutligen dog av. Rätten kom således fram till att Mats i Håtuna inte bar någon skuld för den unge mannens död. Ändå gick Mats i Håtuna med på att betala en mindre vådabot till Mats Larsson. Den senare vägrade emellertid att ta emot boten. Han avvisade genom åren alla förlikningsförsök, vilket föranledde rätten att lysa konungsfrid⁷⁹ mellan de båda bönderna. Allt för att

1996. Jag har tidigare använt ett liknande sätt att resonera om både kvinnliga och manliga ideal, se Jansson 2002, *text* s 116ff och 171–182.

79. Rätterna kunde lysa en särskild frid över och utsätta vite för personer som varit inblandade i en konflikt om man befarade att konflikten skulle fortsätta.

undvika att Mats Larsson skulle försöka hämnas. Flera vittnen berättade därutöver att Mats Larsson vid flera tillfällen under de sju år som förflutit sagt sig vilja hämnas och att han skulle vänta tills hans yngre söner växte upp och "hetsa" dem på honom.⁸⁰ När den våldsamma skaran, inbegripande bland andra Mats Larssons söner, dök upp på Mats i Håtunas gård var det uppenbarligen dags.

Det intressanta med det här fallet är bland annat att Mats Larsson menade sig ha rätt att angripa sin granne och att han redogjorde för denna ståndpunkt inför rätta. Än mer intressant är att rätten inte ignorerade argumentet, utan faktiskt utredde frågan. Trots att Mats i Håtunas eventuella ansvar för sonens död hade utretts tidigare, togs saken upp igen och granskades. Rätten gick dock inte på Mats Larssons linje. De ansåg inte att hans agerande varit rättfärdigt, utan förkastade det genom att döma ut synnerligen hårda straff.

Fallet får illustrera något som kommit i bakgrunden i denna artikel, nämligen det faktum att angriparna inte sällan menade sig ha rätten på sin sida när de angrep ett hem, eller åtminstone att det som skett inte var att betrakta som ett regelrätt hemfridsbrott, utan snarare som en överilad handling utlöst av den innevarandes felaktiga agerande. Den överdådige och den fridsamme framträder som två tydliga manliga stereotyper i materialet, men de är just stereotyper. Människorna som figurerade i fallen aktualiserade dessa stereotyper i sina vittnesmål och rätten gjorde bruk av dem i sina domar. I min framställning kan det tyckas som om utpekandet av angriparen som en överdådig man var enkel och självklar, men så var det sällan. I praktiken försökte ofta båda parterna beskriva varandra och sig själva med hjälp av de negativt och positivt laddade manliga stereotyperna.

Aggression eller kommunikation?

Det är dags att återkomma till frågan om huruvida hemfridsbrotten kan tas till intäkt för att det tidigmoderna samhället var ett våldssamhälle där människor lät sina affekter ta överhanden. Svaret är nej. Snarare talar rättsprotokollen gällande hemfridsbrott för att människor levde i en kultur där våldsamma handlingar inte alltid var olagliga eller illegitima. De var heller inte allmänt tillåtna utan omgärdade av en mängd både skrivna och oskrivna regler. Uppenbarligen fanns det ett komplext normsystem i det tidigmoderna samhället som både *gav upphov till* och *begränsade* våldet. Jag har visat att

80. *Uppl d*, bd 8, s 145–151.

det fysiska våldet kunde bära specifika betydelser och argumenterat för att det utfördes och tolkades enligt en kultur där våld var ett av flera möjliga sätt att lösa konflikter och fastställa människors positioner i en hierarkisk samhällsstruktur.

Att våldsutövningen var könskodad är ingen nyhet men ändå en viktig utveckling och precisering av Ylikangas med fleras resonemang om att mentaliteten i detta samhälle präglades av ett krigstillstånd mellan *familjer*.⁸¹ De som förde detta krig var de vapenbärande männen och, som det ser ut i hemfridsmålen, handlade det framför allt om vuxna män som kunde agera i egenskap av sina positioner som husbönder, borgare eller soldater. Få drängar eller omyndiga män förekommer i materialet.⁸² Även om kvinnor kunde slåss och utsättas för våld, är min preliminära slutsats utifrån det studerade materialet att de inte tilltalades på "våldets språk" – de utmanades inte. De familjer eller släkter som Ylikangas med flera åsyftar företrädde alltså av fullvuxna vapenbärande män. Eftersom äran till viss del var kollektiv kunde ärekränkningarna eller konflikterna i grunden gälla andra än dessa män, men det var deras sak att föra konflikten, vare sig det gällde förlikningar eller väpnad kamp.

Utifrån detta resonemang kan man, med tanke på bredare samhälleliga diskussioner om våld och manlighet, dra slutsatsen att män utövade våld i det tidigmoderna samhället delvis för att det ålåg dem i egenskap av företrädare för familjer och släkter, inte för att det låg i deras "manliga natur". Våldet bör inte främst tolkas som aggressioner som gick överstyr på grund av människors utvecklade självbehärskning eller statsmaktens bristande kontroll, utan som rationella inslag i ett samhälle där människors trygghet säkrades av ett system som innefattade både förlikning, väpnade angrepp och annat våld. Om våldet var ett uttryck för besinningslösa affekter eller oreglerad självhämd är det exempelvis omöjligt att förstå varför Mats Larsson väntade i sju år på att attackera den man han ville hämnas på. Inte heller kan man med ett civiliseringsteoretiskt synsätt förstå varför män som stod med vapen över sina antagonisters sängar vände om, gick ut på gården och manade dem ut i stället för att bara hugga vapnen i dem. Handlingarna blir dock rimliga mot bakgrund av den konfliktlösningskultur och de normer och föreställningar som beskrivits i denna studie av hemfridsbrott. Som delar i en kommunikativ våldskultur

81. Ylikangas m fl, 2000, s 113.

82. Endast två av (huvud)gärningsmännen betecknas som drängar, se *Sst*, D 11, s 236f och *Uppl d*, bd 1, s 108f.

framstår de då som inlägg i ett ständigt pågående "samtal" om vem som hade rätt, vem som var att betrakta som ärlig och vem som hade makt.

Nygamla manlighetsideal

Enligt den hittillsvarande bilden av periodens manlighetsideal och föreställningar om manlig ära borde de undflyende männen i hemfridsmålen rimligtvis ha hånats som omanliga fegisar. Men det blev de inte, i stället framträder de som rättsprotokollens fridsamma hjältar. Man måste naturligtvis betänka att hemfridsbrotten var en specifik brottskategori och rätten endast ett av de forum i det tidigmoderna samhället där normer och föreställningar om manlighet uttrycktes. Givet de begränsningarna är det ändå anmärkningsvärt att de manlighetsideal som framkommer stämmer så dåligt med den bild vi hittills haft av de tidigmoderna männen.

Ett sätt att begripliggöra det fridsamma manlighetsidealet är att utgå från att kopplingen mellan manlighet, ära och våld var mer komplicerad än vad man tidigare menat. I berättelserna om hemfridsbrott framträder två manliga stereotyper – en idealbild och dess motbild. Att rättsprotokollen konstruerar kön så tydligt är egentligen inte särskilt förvånande eftersom rätten var en normerande instans och protokollet kunde ha en sedelärande karaktär. De typer som stiger fram är den fridsamme mannen som aktivt undviker väpnad konflikt och den överdådige som envetet söker strid och som i protokollet beskrivs som en man som utövar orättfärdigt, obehärskat våld. Det orättfärdiga och obehärskade framstår som särskilt starka inslag i den negativa mansbilden och i det avseendet finns stora likheter mellan hemfridsbrytarna och till exempel de husbönder och soldater som anklagades för våldtäkt i det tidigmoderna samhället. Även de beskrevs som män som tappat självbehärsningen och missbrukade sin samhällsposition.⁸³ Den ideala mannen, den fridsamme, var i stället en man som kunde behärska sig och som agerade eftertänksam, även i konfliktsituationer. Även om de män som sprang och gömde sig under sängen när de blev angripna kanske inte betraktades som de allra "manligaste", är det uppenbart att en strävan efter frid och ett besinnat agerande, åtminstone i rättsliga sammanhang, värderades högre än motsatsen – överdådighet.

Inom forskningen har självbehärskning som ideal ofta förknippats med

83. Jansson 2002, s 299–302.

1800-talets och det borgerliga samhällets män.⁸⁴ Jag vill dock hävda att det spelade en avgörande roll även för normer om manlighet under tidigmodern tid. Att vi har haft svårare att se detta kan bland annat ha att göra med de svårigheter vi som nutida betraktare haft att uppfatta nyanserna och de skiftande betydelseerna i det tidigmoderna samhällets våldshandlingar.

Perioden 1550–1650 utgör en viktig tid i en långsam process av rättslig förändring, ett successivt systemskifte. Lagarna om hemfrid vittnar om detta systemskifte då de å ena sidan och sedan lång tid tillbaka straffbelade handlingar som hörde hemma i en utomrättslig konfliktlösningskultur, samtidigt som det å andra sidan av praxis står klart att brotten begicks och tolkades med denna kultur som referensram. Mot bakgrund av detta systemskifte är det rimligt att tänka sig att hemfridsbrottens och även andra våldsbrotts kopplingar till den äldre konfliktlösningskulturen med tiden försvann. Likaså borde hemfridsbrottens symboliska innebörder ha gått förlorade i det nya rättssystemet.⁸⁵ Detta öppnade för en utveckling där allt fysiskt våld, vid sidan av det statligt sanktionerade, fördömdes och med tiden allt mer kom att förknippas med de lägre sociala skikten i samhället och ses som tecken på asocialitet. Att bruka våld i det äldre konfliktlösningsystemet, som alltså även män ur högre samhällsskikt gjorde, kan snarare ses som ett tecken på socialitet. Män som använde våld inom ramen för konfliktlösningskulturen tillhörde samhället och interagerade med andra i de ständigt pågående stridigheterna om position och makt. Centralt var dock att det våld som utövades skulle vara rättfärdigt mot bakgrund av de skrivna och oskrivna normer som bar upp systemet.

De rättsliga förändringarna och konfliktlösningskulturens uppluckring bör också ha haft stor betydelse för uppfattningar om manlighet. Utifrån den allt starkare statmaktens intresse fanns under perioden 1550–1650 anledning att framhålla ett pacificerat manlighetsideal. Den fridsamme man som framträder i berättelserna om hemfrid är en man som agerar som den undersäte den absoluta staten behöver. För att det statliga våldsmonopolet skulle bli verklighet måste män agera som de undflyende innevarande männen i berättelserna om hemfrid. Den här undersökningen pekar dock mot att den

84. Se t ex Claes Ekenstam, "Johan Gabriel Oxenstierna – en man för vår tid?", i Claes Ekenstam, Thomas Johansson & Jari Kuosmanen (red), *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring*, Hedemora 2001; David Tjeder, *The Power of Character. Middle-class Masculinities, 1800–1900*, Stockholm 2003, passim.

85. Troligt är emellertid att de symboliska handlingarna förekom även efter att de förlorat sin rättsliga betydelse, likaså att förståelsen av symbolerna levde kvar länge på det lokala planet. Se t ex Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur*, Hedemora 2001.

fridsamme som ideal knappast var en nyskapelse påbjuden av den starka staten, utan snarare att idealet hade en lika viktig, men något annorlunda, roll inom den äldre rättsliga kulturen.

Ur ett källkritiskt perspektiv kan man också fråga sig om vår tids syn på perioden har färgats av de tidigmoderna domböckernas konstruktion av den överdådige. När rationaliteten och det rättfärdiga i våldet började förlora betydelse för den överhet som dömde och förde protokoll och då denna överhet med hjälp av rätten sökte begränsa enskilda mäns, i synnerhet husböndernas, rätt och skyldighet att lösa sina konflikter lokalt, var det utifrån statsmaktens perspektiv ändamålsenligt att kunna förknippa de män som vägrade underställa sig den statligt dirigerade rättvisan med en negativ manlig stereotyp – den överdådige. Även för kändepartens, och för de vittnen som stod på hans eller hennes sida, kan det under denna period av systemskifte ha varit särskilt väl motiverat att beskriva motpartens agerande i enlighet med en aktuell negativ manlig stereotyp. Att vi nu så ofta möter den överdådige stereotypen när vi läser tidigmoderna domböcker skall därför inte alltså tas till intäkt för att folk då var mer besinningslösa och ociviliserade än vi är i dag.

En central teoretisk utgångspunkt i den här artikeln har varit att våld *har* en kulturell mening. En lika viktig metodisk utgångspunkt har varit att våldet *ges* mening av parterna i rätten och rättens ledamöter. Av historiker har våldet i det tidigmoderna samhället tillskrivits en central roll i bilden av denna tid som kaotisk, våldsam och befolkad av affektstyrda människor. Utifrån denna studie ställer jag mig kritisk till denna bild och det historiografiska meningsskapande som skett när den kontrasterats mot ett senare, modernt och civiliserat samhälle.

Violence as Aggression or Communication? Breaches of 'Home peace' 1550–1650

Based on a study of around a hundred breaches of 'home peace' in Sweden between 1550 and 1650, this article investigates the cultural meaning of acts of violence and the relationship between masculinities and violence in early modern society. A central theoretical assumption is that violence has a cultural meaning. Furthermore, in legal proceedings, violent acts were loaded with meaning by the parties, witnesses and judges.

In Court records certain symbolically charged elements tend to appear frequently. A central element is that the aggressor appeared at the home of the defendant in arms, knocked loudly on the door and insulted the defendant. The aggressor thereby signalled the existence of a conflict and challenged the defendant to fight it out. According to the records, the defendants typically declined the challenge and tried to stop the attack. Many defendants hid themselves, others sent out their wives to meet the aggressor or attempted to calm him down. Violence exercised in conjunction with breaches of 'home peace' cannot be said to be signs of a failure to exercise self-restraint. Rather, such violence was charged with symbolic meaning, which was interpreted against the backdrop of a number of written and unwritten norms.

Court records describe the aggressor as a rash and uncontrolled man—the opposite of the ideal man. His actions were characterised by fits of rage and unwarranted hostility. In contrast, the defender was described according to a positive stereotype. An important part of this stereotype was the refusal of the defendant to accept the challenge to fight and his attempts to avoid bloodshed. Previous research has argued that the male ideal of the sixteenth- and seventeenth centuries demanded that men defended their honour with violent means if necessary. This study demonstrates the existence of a more complex set of norms surrounding violence and manliness. It also shows that self-restraint was an important element of male ideals already in the early modern period, even in violent conflicts. Failure to appreciate these aspects of the male ideal are due to the failure of present day observers to appreciate the nuances and the shifting meanings of acts of violence in early modern society.

Keywords: early modern, Sweden, masculinity, ritual violence, breaches of 'home-peace'